

УДК 314.113:323.14](477.52/.6)“14/16”
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2022.21.033>

БАЛУШОК ВАСИЛЬ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

BALUSHOK VASYL

a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of the M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

Бібліографічний опис:

Балушок, В. (2022) Етнічні чистки XV–XVII століть на східноукраїнських теренах (до витоків рашистських практик). *Матеріали до української етнології*, 21 (24), 33–45.

Balushok, V. (2022) Ethnic Cleansing of the XVth–XVIIth Centuries in Eastern Ukraine Territories (On the Issue of Sources of Rashist Praxis). *Materials to Ukrainian Ethnology*, 21 (24), 33–45.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2022. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ЕТНІЧНІ ЧИСТКИ XV–XVII СТОЛІТЬ НА СХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ (до витоків рашистських практик)

Анотація / Abstract

У статті йдеться про те, як у XV – першій половині XVII ст. московія змінила етнічний склад Сіверської землі та Верховських (розташовувалися у верхів'ях річки Ока) князівств – тодішніх східних теренів Русі-України – унаслідок масштабних етнічних чисток і подальшого заселення їх московитами. Показано, як у ході загарбницьких практик на зорі формування російської імперії зароджувалися нинішні методи гібридної війни, з її пропагандою, захопленням територій, грабунками, винищенням і депортацією населення.

Аналізуються недостатньо досліджені події кінця XV – початку XVII ст. на сході Русі-України, у Сіверській землі та на її східному рубежі – у Верховських князівствах. Ці терени, які разом з рештою українських земель належали Великому князівству Литовському й були захоплені московією, заселяли севрюки та дрібні спільноти – мценяни, любучани, козличі та ін. *Завдання* – простежити риторичу правлячих кіл москви з обґрунтування експансії, а також дослідити дії завойовників під кутом зору виявлення етнічної складової, включно з проведеними завойовниками етнічними чистками. *Джерелами* слугують посольські документи, літописи, мемуари й щоденники іноземців. *Методологію* цього історико-антропологічного дослідження складають напрацювання вчених із вивчення етноцентричних уявлень (Ю. Штагля, Е. Сміта, О. Толочка) і поведінки «людей війни» домодерних часів (Ф. Контаміна, Н. Яковенко). *Результат*. У ході московсько-литовських війн, перша з яких (1486–1494) була неоголошеною, москва для обґрунтування своїх дій широко застосовувала обман та інформаційні диверсії (звинувачення в утисках православ'я тощо), заяви про нібито патримоніальне право на колишні давньоруські землі. Акцентується на взаєминах завойовників та місцевого населення, у яких проявляється протиставлення «свій» – «чужий». Звертається увага на жорстокі навіть для Середньовіччя практики московитів стосовно аборигенів: грабежі, терор, вбивства, захоплення в полон, а ще переманювання на свій бік місцевих князів, анексію та колонізацію земель. Під час другої війни (1500–1503) розграбування уникли лише землі князів, яких щедрими обіцянками й обманом москва переманила на свій бік. Після анексії Сіверщини її терени стали масово заселятися московитами, що викликало (спільно з утисками автохтонів) незадоволення серед них.

Звертається також увага на своєрідний «сепаратизм» севрюків, які під час Смути в московії на початку XVII ст. підтримали Лжедмитріїв, отамана Болотникова, інших самозванців. На це московська влада відповіла жорстоким терором, у ході якого з повсталими розправилися найжахливішим чином. Як результат, терени Сіверщини були спустошені, а рештки автохтонного населення зазнали асиміляції. *Висновок.* Порівняння загарбницьких практик росії сьогодні й п'ятсот- – трьохсотлітньої давнини, включно з великодержавною демагогією правителів, як виправданям завоювань, і розбійницькою поведінкою підданих, демонструє значну схожість. Це свідчить про те, що виникнення сучасної ідеології рашизму й рашистських практик своїми ви-токами сягає глибокої давнини, коли майбутня російська імперія лише почала формуватися.

Ключові слова: Сіверська земля, завоювання, етнічна чистка, терор, рашизм.

The article deals with how Muscovy, in the XVth – early to mid-XVIIth centuries, changed the ethnic composition of the Siverian Lands and the Upper Oka Principalities – the then eastern territories of Rus-Ukraine – due to large-scale ethnic cleansing and their subsequent settlement by Muscovites. It is shown how, in the course of expansionist practices at the dawn of the Russian Empire formation, modern methods of hybrid war arose, with its propaganda, seizure of territories, looting, extermination and deportation of people.

There is an analysis of the insufficiently researched events of the late XVth to early XVIIth centuries in eastern Rus-Ukraine, in the Siverian Lands and on its eastern border – in the Upper Oka Principalities. These territories, which, along with other Ukrainian lands, previously belonged to the Grand Duchy of Lithuania and were occupied by Muscovy in the course of two wars, were inhabited by Sevryuks and minor communities – Mtsenskians, Lyubuchans, Kozelskians and others. The article's task is to trace the rhetoric of Moscow's ruling circles with regard to substantiating the imperial expansion, as well as to study actions of the conquerors from the point of view of identifying their ethnic component, including ethnic cleansing carried out by them. Sources of the study are ambassadorial documents, chronicles, memoirs and diaries of foreigners. Methodology of this historical and anthropological investigation includes achievements of scholars in studying ethnocentric conceptions (Justin Stagl, Anthony Smith, Oleksiy Tolochko) and the behavior of war people in pre-modern times (Philippe Contamine, Natalia Yakovenko). Result. During Muscovite-Lithuanian wars, with the first of which (1486–1494) undeclared, Moscow, for justifying its actions, widely used extensively deception and information sabotage (accusations of intimidating Orthodoxy, etc.), statements about the alleged patrimonial right to the former Ancient Rus lands. Emphasis is placed on the relationship between the conquerors and the local population, in which the own-alien contraposition is displayed. Attention is drawn to the cruel, even for the Middle Ages, Muscovite practices in relation to aborigines: looting, terror, murders, taking prisoners, and even enticement of local princes to their side, annexation and colonization of lands. During the second war (1500–1503), only the lands of the princes, whom Moscow lured to its side by lavish promises and deception, escaped plunder. After the annexation of Sivershchyna, Muscovites started to populate these territories on a mass scale, which, along with the oppression of autochthons, caused dissatisfaction among the latter. Attention is also drawn to the peculiar separatism of Sevryuks, who, during the Time of Troubles in Muscovy in the early XVIIth century, have given support to False Dmitrys, chieftain Bolotnikov and other impostors. To this, Moscow authorities responded with brutal terror, in the course of which the rebels were dealt with in the most terrible way. It resulted in devastation of Sivershchyna, while the remains of aboriginal population were assimilated. Conclusion. The comparison between Russia's expansionist practices of today and five-to-three hundred years ago, including the great-power demagogy of Russian rulers, as justification for conquest, as well as the predatory behavior of Russian subjects, demonstrates a significant similarity. This indicates that the emergence of the current ideology of Rashism and Rashist practices goes back to old times, when the future Russian Empire just began to come into being.

Keywords: Siverian Lands, conquest, ethnic cleansing, terror, Rashism.

Російсько-українська війна змістила в українській соціогуманітарній науці вектори актуальності на проблеми, які часто не вважалися такими раніше. Серед інших постало запитання: як сталося, що нібито близький за культурою, мовою і походженням народ, який сам себе позиціонував «братнім», виявився, нехай і під дією державної пропаганди, зараженим

шовіністичним російським нацизмом – рашизмом? Причому особливу нетерпимість цей народ спрямував саме проти українців. На думку автора цих рядків, усе це сталося далеко не одномоментно. Річ у тім, що прояви й ідеології рашизму, і базованих на ній практик, які передбачають масштабні воєнні злочини, спостерігалися в росії впродовж століть. Просто вони

маскувалися владою під миролюбність, дружнє ставлення й патерналізм до інших народів. А навколишні з росією землі в ході формування імперії захоплювалися нею під виглядом захисту там православної віри, допомоги братнім народам, оборони їх від ворогів, визволення від загарбників і навіть від їхніх власних, чомусь неодмінно реакційних, еліт, що «гальмували» прогрес цих народів та країн. Історія росії наповнена війнами, проте, якщо вірити офіційній пропаганді, вона ні на кого не нападає, а лише допомагає, звільняє та захищає. Аби показати, що й демагогія на державному рівні, і гібридна війна, яка включає пропаганду та обман, захоплення територій, грабунки й мародерство, винищення й депортацію населення, практикуються росією вже не одне століття, пропонуємо звернутися до часу, коли ця імперія лише вступила в етап формування.

Хрестоматійними є приклади жорстокості та підступності московії під час підпорядкування Новгороду, Пскова чи Твері, однак мало звертається увага на події кінця XV – початку XVII ст. на східній околиці України¹. Причому цей закид справедливий навіть стосовно українських істориків, які так само, як і представники інших соціогуманітарних наук, усе ще досить мало приділяють уваги зазначеному періодові в історії українсько-московитських взаємин. З-поміж українських учених, що не оминули політичних подій на східному порубіжжі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), до якого входила тоді Україна-Русь, назвемо Наталію Яковенко, Петра Кулаковського, Олену Русину, яка присвятила Сіверщині окрему працю [34, с. 129; 23, с. 181–183; 14]. Водночас вони зосереджуються переважно на соціально-політичній площині, менше вникаючи в деталі ставлення московитів до завойованих, а особливо в етнічні аспекти цих практик, що звелися до масштабних етнічних чисток і навіть геноцидних дій, які фактично змінили етнічний склад тутешньої людності. Крім згаданих авторів, завершального етапу історії Сіверщини напередодні утворення Слобожанщини торкається Володимир Кравченко в новаторській книзі, присвяченій Харкову як столиці східного порубіжжя України. Він фактично повторює радянський наратив про те, що

в XV–XVI ст. майбутня Слобожанщина становила «частину широкої незаселеної території» [13, с. 23], з чим погодитися важко, оскільки тут мешкало севрюцьке населення, близьке до русинів-українців [3]. Дуже детально на тутешніх подіях кінця XV ст. й певною мірою пізніших часів зупиняється білоруський історик Віктор Темушев у спеціальній праці. Він багато уваги приділяє також численній російській історіографії цього періоду, відзначивши більшу чи меншу тенденційність публікацій [27, с. 10–27]. Аналізує білоруський автор і польську, литовську, білоруську історіографію, що звільняє нас від спеціального її аналізу, та вказує на незначну кількість праць українських науковців, присвячених досліджуваній темі. Ми ж підкреслено відзначимо дещо белетристичні публікації російського історика Антона Ракітіна, який звертає увагу на репресії московської влади стосовно аборигенів Сіверщини [22].

Отже, розглянемо події, пов'язані із завоюванням східноукраїнських територій московією в кінці XV – на початку XVII ст., під кутом зору виявлення етнічної складової, звертаючи особливу увагу на ставлення завойовників до місцевого населення та на прояви протиставлення «свій» – «чужий». Спеціально акцентуємо на поведінці чужинців-московитів на завойовуваних теренах і їхніх практиках стосовно аборигенів, жорстокість яких впадає в око навіть як для середньовічних часів. Джерелами слугують посольські документи між урядами ВКЛ та московії; літописи – російські (Типографський, Піскарєвський, Воскресенський) і білоруські (Хроніка Биховця); мемуари та щоденники іноземців (Ісаака Масси, Конрада Буссова, поляків – учасників інтервенції початку XVII ст.). Метологію цього історико-антропологічного дослідження складають напрацювання з вивчення етноцентричних уявлень (Юстіна Штагля, Ентоні Сміта, Олексія Толочка [38; 26; 28]) і поведінки «людей війни» середньовічно-ранньомодерних часів (Філіпа Контаміна, Наталії Яковенко [12; 35, с. 189–228]). Формам домодерної етнічності та ідентичності присвячені праці Миколи Колесницького, Сергія Арутюнова, Ентоні Сміта, Вальтера Поля [11; 2; 26; 37].

XV століття ввійшло в історію розгортанням правителями Московського вели-

кого князівства боротьби за підпорядкування колишніх давньоруських земель. При цьому вони зіткнулися з «іншою Руссю» – ВКЛ, до складу якого дещо раніше ввійшла чи не більшість цих теренів, включно з українськими та білоруськими землями, які саме викристалізувалися. Це призвело до серії війн між двома державами. У другій половині – кінці XV ст. починаються напади московських збройних загонів, а потім і регулярних військ на східноукраїнську Сіверську землю з метою її захоплення, причому, звертаємо увагу, часто війна взагалі не оголошувалася. Тому «війною під час миру» назвав воєнні дії 1486–1494 років, що були продовженням серії нападів московитів на східні землі ВКЛ в XV ст., В. Темушев. Він дає влучну характеристику діям нападників, які нагадують українське сьогодення: «Терор та залякування населення, примусове зупинення торгівлі, грабінницькі наїзди, ослаблення центрів литовської великокняжої влади й залучення на свій бік місцевих князів, прямі захоплення і колонізація земель ВКЛ стали невід’ємними компонентами тієї війни» [27, с. 8]. Від нападів збройних загонів московитів дуже потерпало місцеве населення, а ставлення нападників до нього на сторінках джерел виглядає типовим для етнічно «чужих». Це й дає підстави вважати, що одним з аспектів московсько-литовських війн кінця XV – початку XVI ст., окрім традиційно виокремлюваних військово-політичного та соціального, є етнічний. Адже, справді, це була війна не просто військ однієї держави з армією іншої, у її ході протистояли одна одній різні етнічні спільноти, на чому акцентовано недостатньо.

А почали московити з Верховських князівств – колишніх дрібних Чернігівських уділів на верхній Оці, які входили до ВКЛ й територіально примикали до Сіверської землі, становлячи її східний фланг. Низка дослідників виокремлюють цю місцевість – «лінію верхньої Десни, Угри й Оки» – як смугу, перехідну між московією та власне «Україною» [36, с. 379]. Щодо цього можна навести цікаве спостереження, яким поділився в приватній бесіді з автором цих рядків етнолог Олександр Курочкін. Його невістка походить із Калузької області росії, з території одного з колишніх Верховських

князівств – Козельського. Так ось, на корінних теренах росії цей регіон і сьогодні вважають свого роду «російською Україною», підставою для чого є особливості природних умов та певні історико-культурні традиції.

Населення Верховських князівств складало кілька дрібних етнічних спільнот, культурно близьких між собою. Водночас вони мали власні своєрідні етнічні самосвідомості, поєднані з політичними ідентичностями: це було самоусвідомлення мешканців князівств, які до московії не входили. У джерелах трапляються назви «мценяни», «козличі», «любучани», «перемишляни» та ін. Як приклад, можна назвати аналогічні спільноти, що тривалий час фіксувалися в Білорусі тоді ж, а також дещо більших за кількістю та територіями новгородців і псковичів («пльсковців»). Так, у договорах великого литовського князя Казимира 1440 року зі Псковом та Новгородом названі «Ляхъ, Русинъ², Полочанинъ, Витеблянинъ, Смолнянинъ», протиставлені «Псковичомъ», а також «Литвинъ, Витеблянинъ, Полочанинъ, Смолнянинъ, или съ иныхъ нашихъ Рускихъ земель», яким протиставлені «Новгородцы» [1, с. 51–52]. У зв’язку із цим слід зазначити, що в період Середньовіччя, а подекуди й довше (до переборення політичної роздробленості) населення відомих сьогодні країн Європи складало групи так званих обласних (на Русі – «земельних») етнічних спільнот. Такого висновку одним із перших у колишньому срср дійшов виходець з України Микола Колесницький [11]. Це положення, до речі, заперечує існування в той час таких великих за територією розселення народів, як так звана «давньоруська народність». Воно цілком узгоджується з інформаційною теорією етнічних спільнот, величина яких залежить від розвитку мереж інформаційних комунікацій, які були нерозвинені в Середньовіччі [2, с. 17–39]. Ці спільноти з переборенням феодальної (політичної) роздробленості консолідувались у відомі сьогодні народи – іспанців, французів, поляків, італійців, німців та ін. У досліджуваний нами період завершувалося утворення об’єднаної російської держави, у ході якого проторосіяни Московського та Рязанського великих князівств збройним шляхом приєднували близьких, а ча-

сом і не близьких їм культурно й мовно новгородців, псковичів, тверичів та інші «земельні» спільноти й піддавали їх асиміляції, а непокірних винищували.

Під час прикордонної московсько-литовської війни кінця XV ст. території Верховських князівств зазнали агресивних і спустошливих нападів московитів. Тутешні поселення стали атакувати іррегулярні збройні загони, існування яких московська влада заперечувала (дуже нагадує нинішніх «іхтамнетов»). Вони грабували місцевих жителів, убивали їх та захоплювали в полон, змушуючи вцілілих кидати насиджені місця й тікати світ за очі. Влада ВКЛ не мала достатньо відмобілізованих військ, здатних до оперативного опору. До того ж, нагадаю, спочатку війни ніхто не оголошував. Місцевих князів нападники шантажували спустошенням їхніх земель, зманювали різними обіцянками та змушували приймати московське підданство (згодом, у процесі ліквідації удільних князівств, таких князів з родинами насильно постригали в монахи, а землі забирали на користь казни). І лише коли терени Верховських князівств були спустошені, а їхні князі емігрували до Литви, потрапили в полон чи змушені були перейти на бік москви, з'являлися регулярні війська та представники московської влади й окупували території. При цьому В. Темушев звертає увагу на те, що як тільки москва захоплювала чергову волость чи повіт, їх оголошували «споконвічними» володіннями московії. Рештки місцевого населення зазнавали асиміляції, важливу роль у чому відіграло переселення на спустошені землі власне московитів [27, с. 38 та ін.].

Численні конкретні факти, що розкривають грабівницькі та бандитські³ дії московитів і ставлення до жителів Верховських князівств, наводяться в дипломатичній переписці Литви та московії. Так, у скарзі литовського посольства до москви, датованій 1486 роком, зазначено: «Казимиръ, король и великій князь. Тыми разы пріехалъ къ нимъ наместникъ наш Мъценскій и Любецкій; князь Дмитрей Путятичъ и поведаль намъ, штожь съ твоее земљи люди твое нашимъ людемъ украиннымъ, Мецняномъ и Любучаномъ, многіе шкоды починили въ тат[ь]бахъ и въ разбоехъ и въ грабежахъ <...>» [17, с. 445]. Нападають у цей час на Сівер-

щину, теж почавши з територіально найближчих Верховських князівств, і збройні загони з Рязанського князівства, яке все більше контролювалося москвою. Про це йдеться в скарзі великого князя литовського рязанському великому князю того-таки 1486 року. Дії нападників стосовно місцевих жителів були аналогічними описаним вище: «Казимиръ, король и великій князь. Тыми пакъ разы пріехалъ къ намъ наместникъ нашъ Мъценскій и Лубуцкій, князь Дмитрей Путятичъ и поведаль намъ, ижь твое люди, зъ твоее земли пришедши <...> войною подъ городъ нашъ Мъценскъ, место выжгли, села повоевали и многіе шкоды починили и люди головами въ полонъ повели» [17, с. 446]. Мешканці Верховських князівств, коли їм щастило, платили нападникам тією ж монетою, хоча це спостерігалося рідко: «Тое же осени имали Москвичи Любутье и полонъ вели. Тое же осени Любучане безвѣстно прідоша на князя Семена Одоевского [нещодавно перейшов на службу до москви. – В. Б.], онъ же бой постави съ ними, а съ нимъ мало людей бѣ, и убиша князя Семена» [19, с. 178]. Наступного (1487) року посольства великого князя литовського до москви продовжували скаржитися на дії нападників: «...села пожгли, кони и коровы и ину каждую животину, платья и всѣ статки побрали; <...> безвѣстнымъ дѣлом люди головами побрали и въ полонъ повели; <...> люди твои <...> а взяли <...> сто коней, полтора ста коровъ, а двѣсте овецъ, а тритцать ульевъ со пчелами, а сто кадей ржи, восьмьдесятъ кадей пшеницы, а триста кадей овса, а девяностъ кадей хмѣлю, а тритцать кадей гороху, а пятьдесятъ жорновъ, а семьдесятъ кадей конопель, а статковъ клѣтныхъ на сто копъ, а двори пожгли» [24, с. 1–3].

А далі почали зазнавати нападів і внутрішні Сіверські терени, зокрема Брянщина, що впливає зі скарги литовських послів Івану III 1492 року, де йдеться про те, як «<...> многии люди <...> чотыри волости нашихъ Брянскихъ выбрали и выграбили, статки домовыи побрали, меды прѣсные и воски и иные домовыи речи, а къ тому осмьдесятъ коней...» [24, с. 58]. Аналогічна скарга 1493 року підсумовує: «И тыми разы нашему государю великии шкоды ся подѣяли: изъ нашего государя земли войну на миру пустиль,

городы его милости, и волости пожжены, иные побраны и люди многии со многими ихъ статки въ полонъ поведены» [24, с. 105]. І хоча документи рясніють скаргами також московської сторони на розбої «литовських людей», за спостереженням В. Темушева, вони характеризуються відсутністю конкретики й точних оцінок нібито завданих збитків, які насправді були здебільшого вигаданими [27, с. 44–46].

Результатом усіх цих подій стала фактична (де повна, а де часткова) зміна населення колишніх Верховських князівств. Їхні землі значною мірою заселили московити; ті ж рештки дрібних місцевих етнічних спільнот, які збереглися на теренах споконвічного мешкання, були асимільовані агресивними прибульцями. Тобто, як бачимо, це була етнічна чистка з елементами геноциду. А територія колишніх чернігівських уділів на верхній Оці перетворилася на «споконвічну російську», якою спочатку не була.

У 1500 році почалася наступна, цього разу оголошена, московсько-литовська війна. Московські війська почали захоплювати решту повітів Сіверської землі, знову грабуючи, беручи в полон та вбиваючи місцевих жителів. Раніше в історіографії панував міф про мирний перехід Сіверщини під московську зверхність «без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей» [15, с. 1]. Проте останнім часом історики встановили, що насправді завоювання було кривавим і руйнівним [23, с. 195, 200]. Розграбування уникли тільки володіння князів Василя Шем'ячича, Семена Можайського (Стародубського), Семена Бельського та деяких інших, що, будучи спокушені пропагандою та обіцянками москви, перейшли під її владу. У Хроніці Биховця читаємо, як Іван III таємно увійшов у зносини з ними, прагнучи, «иж бы они з города и волостьми отступили от зятя его, великого князя Александра, и со всим тым служили ему, а ку тому еще обещал им многие города и волости свои. И на том змову и присягу межи собою вчинили» [31, с. 186]. Мотивувалася така поведінка князів нібито гоніннями на православну віру в Литві, хоча насправді це була вигадка пропаганди Івана III, який шукав приводу для війни й відторгнення литовських територій. Адже більшість жителів ВКЛ, включно з ба-

гатьма литовськими князями та навіть великою княгинею Оленою Іванівною, були православними, тому там про гоніння на православну віру йтися взагалі не могло. Зазначимо, що сіверські князі переходили в московське підданство далеко не завжди з власної волі. Способи впливу на них у москві були різноманітними, вигадливими й підступними. Тим паче, що в московії їх не чекав рай: там саме розгортався наступ на удільні права князів. Як зазначає В. Темушев, «удільні князі у Великому князівстві Московському були приречені» [27, с. 44]. До речі, впливового В. Шем'ячича в 1525 році «вдячні» московити звинуватили у зраді й кинули у в'язницю, де він у 1529 році помер. Результатом війни для ВКЛ стала втрата 1503 року Сіверщини, чому посприяло й те, що москві допомагали союзники – кримський хан Менглі-Гірей і казанські царевичі (принагідно згадаймо пізнішу долю Казанського та Кримського ханств).

На яскраву картину розбоїв московитів на Сіверщині натрапляємо в Типографському літописі під 1500 роком: «Въ лѣто 7000 осмое князь великийъ Иванъ Васильевичъ всея Роуси послалъ своихъ воеводъ, Якова Захаріича и иныхъ воеводъ, на Литовську землю. Они же, шедше, многие грады и власти и села поплениша, а людей многихъ мечю и огневи предаша и иныхъ въ плѣнъ поведоша. Се имена тѣмъ градомъ, которые взяты: Брянскъ, Почапъ, Радогощъ, Путивль, Любець и иные грады...» [20, с. 214] Володар же московії Іван III у відповідь на обурення ВКЛ удавав щире здивування, подаючи захоплені землі власною «отчиною»: «Нам чего деля великому князю Александру тое своей отчины отступовать?» [24, с. 380].

Так Сіверська земля і її споконвічне населення – севрюки, що були нащадками колишніх сіверян, потрапили під владу москви. Судячи з документів, на початок XVII ст. основна маса севрюків були селянами («мужиками») [25, с. 243, 258]. Водночас до захоплення московією Сіверщини серед них перебували люди різних соціальних станів. Проте відразу після московської анексії Сіверської землі чи не більшість місцевого боярства емігрувала до ВКЛ, з яким пов'язувала свою долю [23, с. 196]. А ті бояри, що залишилися, почали розчинятися в масі

служилого люду, який центральна влада переселяла на Сіверщину з різних кінців московії. Про цих колишніх бояр-севрюків нагадують прізвиська та імена, утворені від етноніма «севрюк», що трапляються серед дітей боярських⁴, козаків та інших представників служилого стану, що фіксуються на XVI–XVII ст. (син боярський Богдашка Севрюков, козаки Парфенко Севрюков і Семен Севрюков, стрілець Севрючка Данилов, козачий отаман Севрючко Панов та ін.) [7; 29, с. 352]. Водночас пам'ять про те, що бояри-севрюки колись служили іншому монарху в іншій державі, ще трималася достатньо міцно в середовищі їхніх нащадків. Тим більше, що нові (незвичні) порядки, судячи з усього, не подобалися севрюкам, і це пізніше спрацювало.

Отже, Сіверська земля стала заповнюватися служилими людьми різних категорій та селянами з внутрішніх районів московії. Російська колонізація із самого початку мала переважно державний характер (на відміну від народної колонізації українців). Окрім вільної (втечі від феодального гніту), монастирської та поміщицької колонізації, москва переселяє сюди значні маси служилого люду: дітей боярських, представників різних розрядів нижчої категорії – стрільців, гармашів, драгунів, солдатів, набраних на службу з різних прошарків населення (бідних груп посаду, нетяглих вільних людей, козаків, утікачів та ін.). Влада осаджує їх у різних повітах Сіверщини й на «засічних лініях» у рамках розбудови московською державою системи оборони «кримської України» [32, с. 14–17]. Проведена перебудова станичної та сторожової служби на помісній основі підірвала давні форми місцевого землеволодіння. Новопоселенців на помісному праві наділяють землями, раніше належними севрюкам, найбільше тими, що склали їхні споконвічні промислові угіддя [32, с. 18], адже чи не головним заняттям аборигенів Сіверщини були промисли – бортництво, мисливство, рибальство тощо [4]. Севрюки дедалі більше відтіснялися на соціальну периферію.

Тому вони скористалися із вторгнення до московії військ Лжедмитрія I, а потім Лжедмитрія II на початку XVII ст. й виявили своєрідний сепаратизм, приєднавшись до них. Навіть після столітнього перебування у складі московії севрюки все

ще не сприймали цю державу за «свою», не відчували справжньої причетності до неї і хотіли повернути колишню вольність. Тому після прибуття війська Лжедмитрія I під Путивль його залога добровільно визнала владу самозваного царя, а місцеві служилі люди й селяни звернулися з листом до короля Речі Посполитої Сигізмунда III «з проханням протекції і захисту собі та царевичу Дмитрові» [14]. Щоправда, П. Кулаковський у дусі радянських наративів пояснює такий крок путивльців, як і їхню активну участь у повстанні Івана Болотникова 1606–1607 років, тим, що «значну частину» їх «склали маргінальні елементи (кримінальні злочинці, що прибули на окраїну, селяни, які втекли з кріпацтва, тощо) і мігранти з України» [14]. Проте, гадаю, тут не останню роль зіграв саме севрюцький чинник, у чому переконуємось, звернувшись до джерел. Так, московські послі до Польщі в 1606–1607 роках князь Григорій Волконський і дяк Андрій Іванов повідомляли в Москву: «І в Сѣверских і украинных городѣх севрюки люди простые, і в Московском государстве мало бывають <...> учили прельщатись, к тому вору, к богототступнику приставати, и городаы тому вору розстриге здались и в полкѣхъ» [25, с. 259, 336].

Так само севрюки підтримали й Лжедмитрія II, про що Піскарєвський літописець повідомляє: «И немного спустя почал и мятеж быти в северьских градах и в украинских, и стали говорити, что жив царь Дмитрей, утек, что был Рострига, не убили его» [21, с. 211]. А архієпископ Філарет (Дмитро Гумілевський) в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» також цитує літопис, де йдеться про появу на Сіверщині Лжедмитрія II: «По Путивльѣ измѣниша городаы Дмитровскѣ, Черниговѣ, Стародубѣ, Новгородокѣ <...> Нисаху грамоты (изъ Стародуба) въ Путивль, въ Черниговѣ, в Новгородокѣ. Они же къ тому воровству тотчасъ присташа и начаша къ нему (самозванцу) сбиратися» [30, с. 24]. Очевидець подій, голландський купець та дипломат Ісаак Масса, теж відзначав масову підтримку жителями Сіверської землі Лжедмитріїв. Скажімо, вони, за його словами, «...переходили на бік Димитрія сотнями й визнавали його законним своїм государем». У Комарницькій волості «...всі

[жителі] перейшли до нього і присягнули йому» [18, с. 70]. А з розгортанням царем Борисом Годуновим репресій підтримка Самозванця навіть зростає: «...коли московити почали чинити жорстоку розправу, то до Дмитрія стало переходити ще більше [людей], які не хотіли й чути про свого царя Бориса в Москві, і залишалися вірними до самої смерті та терпіли всі муки й тортури» [18, с. 73].

На нелояльну поведінку севрюків щодо московської держави під час Смути звертали увагу й учасники подій поляки. Наприклад, у щоденнику одного з них розповідається про підтримку Лжедмитрія боярством Сіверщини й участь у повстанні Івана Болотникова. Зокрема, там про події навколо вбивства Лжедмитрія I та обрання царем Василя Шуйського 1606 року читаємо: «Ця справа із самого початку не сподобалася деяким боярам, зокрема Сіверської землі, що підняли бунт проти Шуйського, і в яких вождями були Болотников та Заруцький. А потім до Путивля з донськими козаками прибув самозванець, що видавав себе за Петра Федоровича» (неіснуючого сина царя Федора Івановича), «до якого пристали всі Сіверяни і той Болотников...» [9, с. 121, 122]. Така поведінка боярства, очевидно, свідчила про те, що в його складі було досить багато тих, хто ще не втратив севрюцької ідентичності чи принаймні лояльності до держави та країни (ВКЛ, Русі-України), якій служили їхні діди.

Реакцією московської влади на поведінку севрюків стало розгортання проти них репресій. Так, Піскарєвський літописець повідомляє: «И царь Борис [Годунов. – В. Б.] послал противу его [Лжедмитрія I. – В. Б.] великую рать: бояр и воевод, Мстисловского с товарищи, со многими людьми. И оне пришли в Северу и стали противу его стояти и битца безпрестанно, и кровь проливати за православную христианскую веру» [21, с. 206]. А очевидець тих трагічних подій, німецький військовик Конрад Буссов, зазначає, як у січні 1605 року в одній із битв військо Лжедмитрія I зазнало поразки, і росіяни «стали творити над бідними селянами, що присягнули Дмитрію, жахаючи нещадну розправу. У Комарицькій волості вони повісили на деревах за одну ногу кілька тисяч селян з дружинами й дітьми і стріляли в них із луків та з пищалей так,

що на це сумно й жалібно було дивитися» [6, с. 41]. А ось як описує репресивні дії уряду Бориса Годунова впродовж зими 1604/1605 року вже цитований І. Масса: «Симеону Бекбулатовичу як повелителю всіх касимівських татар велено було зібрати все своє військо, що склало близько сорока тисяч кінних татар. Борис повелів йому напасти з цим [військом] на Комарицьку волость та все розорити, випалити й винищити; та й повелів усіх чоловіків, піддавши найжахливішим тортурам, позбавити життя, також бабів, а молодих жінок і дітей велів він пощадити та взяти на вічне рабство до себе в Татарію, що й було зроблено, бо татари на це майстри; їхню поведінку повторювали також деякі московити й інші, і вони так розорили Комарицьку волость, що в ній не залишилося ні кола, ні двора; і вони вішали чоловіків за ноги на дерева, а потім палили; жінок, збездичивши, садили на розжарені сковороди, також насаджували їх на розжарені цвяхи та дерев'яні кілки; дітей кидали у вогонь і воду, а молодих дівчат продавали...». І далі він зазначає, що московське військо «всю зиму грабувало й розоряло» Сіверщину [18, с. 70]. Крім того, севрюцьке населення краю взагалі дуже потерпіло від воєнних дій, які час від часу поновлювалися тут з початку XVI ст.

У результаті всіх згаданих подій і чинників, серед яких головна роль належала цілеспрямованій політиці Москви та інспірованим нею практикам московитів, етнічний склад населення Сіверщини і її східного порубіжжя – Верховських князівств – змінився докорінно. Рештки автохтонів були асимільовані переселенцями – найбільше росіянами, а на заході Сіверської землі також русинами-українцями. Остання згадка про севрюків у джерелах припадає на 1707 рік і стосується околиць сучасного міста Дніпра, що розташоване на крайньому півдні севрюцької території [33, с. 49, 277].

Що лежало в основі вказаної політики московського монарха, а також поведінки його підданих? Обґрунтування московськими володарями, починаючи принаймні з Івана III, права на Верховські землі та Сіверщину має чіткі риси патримоніалізму. Причому О. Русина звертає увагу на «...обумовленість московського патримоніалізму відсутністю на східнослов'янських землях ВКЛ і Польщі безперервної дер-

жавної та династичної традиції – чи, принаймні, елітарних груп, котрі б декларували своє походження від Рюрика та Володимира Святославича» [23, с. 178]. Тому великий московський князь, який уважав себе нащадком і продовжувачем справ київських князів, на відміну від володарів Польщі й ВКЛ, розгорнув політику загарбання навколишніх теренів, яка в такий спосіб переростає у відоме «збирання руських земель» та концепцію «москва – третій Рим». Саме Іван III першим став іменувати себе «государем и великим князем всея Руси». При цьому і в риторичі, і в діях Івана III, на нашу думку, простежуються прояви не просто впевненості у власній правоті, а в богообраності, яка пізніше розквітла в московії. Адже в Середньовіччі люди, як уважалося, діяли згідно з Божою волею, на противагу різним «своєвольникам» [8, с. 160–162]. І така впевненість у санкціонуванні Божою волею дій володаря давала йому підстави вести справи не лише прикриваючись неправдою, а й учиняти різні підступи, що ми бачимо в цьому разі. У Середньовіччі в діях володарів підступності взагалі вистачало, проте в московських монархів вона не тільки постає дуже рельєфно, а з часом посилюється.

Практичні ж дії завойовників-московитів у ході означених війн, як бачимо, у поведінку етнічно «своїх» справді аж ніяк не вписуються. Це були розбої «чужих», для яких регулярно грабувати, захоплювати в полон та вбивати «не своїх» у рамках етноцентричних стереотипів, на яких базувалася домодерна етнічна самосвідомість, уважалося повністю допустимим. Це й дає підстави вбачати в характері московсько-литовських війн кінця XV – початку XVI ст. поряд з воєнно-політичною ще й етнічну складову. Як відомо, етноцентризм усе позитивне пов'язує зі своїм народом, а інші етнічні спільноти наділяє негативними й навіть деструктивними рисами. Такі уявлення, що своїми коренями сягають архаїчної епохи, формують погляд, за яким лише представники свого народу є «людьми», чи «справжніми людьми», всі ж інші – «не зовсім люди», «недолюдки». А значить, і поводитися з ними потрібно відповідно. У домодерних етнічних спільнот етноцентризм був головною підставою поділу на «своїх»

і «чужих» [детально див.: 38, S. 33–35]. З часом, із розвитком та гуманізацією стосунків між народами, етноцентричні уявлення послаблюються й затухають, проте в росіян вони, будучи підсилюваними державною пропагандою власної імперської величі, навпаки, трансформувалися в нинішній рашизм.

Висновок. Розглянутий матеріал свідчить про те, що на значних територіях Східної України в кінці XV–XVII ст. відбулися масштабні етнічні чистки з більшими чи меншими елементами геноциду. Терени Верховських князівств, а також більшої частини Сіверщини, де сьогодні знаходяться Брянська, Курська, Орловська, Воронежська області до того часу аж ніяк не належали до «ісконно» російських територій. І населяли їх зовсім не росіяни. А російські поселенці з'явилися там навіть не в результаті звичайних, хоча й масштабних, міграцій та асиміляції аборигенів. Заселення цих теренів московитами-росіянами (десь саме в цей час завершується формування російського народу) відбулося після того, як місцеве населення (дрібні верховські етнічні спільноти та севрюки) було переважно винищене, депортоване, а також розбіглося, рятуючись від терору завойовників.

Порівняння загарбницьких практик московитів, включно з пропагандистською виправдально-обґрунтовальною риторикою правителів⁵, а також розбійницькою поведінкою підданих, як сьогодні, так і в кінці XV – XVII ст., демонструє значну схожість. Гадаємо, це свідчить про те, що формування сучасної ідеології рашизму й рашистських практик своїми коренями сягає глибокої давнини, а саме часів, коли майбутня російська імперія почала лише формуватися. Цікавим видається подальше простеження завойовницьких війн московії – росії на предмет удосконалення риторики «визволення», «допомоги» місцевому населенню та його «порятунку», під яку маскувалося захоплення нових територій, а також бандитсько-грабницьких дій російських збройних формувань і військовиків. Особливий інтерес становить вишиковування всіх цих явищ в єдиний хронологічний ланцюжок, який завершується формуванням сучасних ідеології та практики рашизму.

Примітки

¹ Називаємо нашу країну в досліджуваній час «Україною» умовно, оскільки тоді вона звалася «Руссю». Річ у тім, що назва «Україна» стала вживатися українською інтелігенцією модерних часів з причини монополізації росією давньоруської спадщини та фактичного викрадення назви «Русь» у нашої країни [10, с. 6].

² Є підстави вважати, що в цьому разі йдеться про членів етнічної спільноти Південної Русі, яка пізніше отримала назву «Україна», а вони самі стали зватися «українцями»; у XV ст. вони позначалися етнонімом «русь» (у множині) і «русин» (в однині) [5]; а ось білоруси єдиного загальнобілоруського етноніма не мали [16], що, найімовірніше, свідчить про незавершеність етногенезу.

³ Грабунок захоплених територій – так званий воїнський хліб у досліджувані часи не був чимось винятковим і в цілому не піддавався осуду. Проте в цьому разі це робилося без оголошення війни на території дружньої сусідньої держави (великий литовський князь Олександр доводився зятем московському монархові Івану III), населеної спорідненими нападникам людьми. Та й масштаби цих розбоїв були таки завеликими навіть для жорстоких середньовічних часів, коли володарі-завойовники все ж таки намагалися зберегти підданих на захоплених теренах.

⁴ Назва достатньо привілейованого служилого стану в московії.

⁵ Такого роду риторику і практику звичайно називають «єзуїтськими», проте, на нашу думку, у цьому разі більше підходить визначення їх як «кадебістських».

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. Т. 1. 432 с.
2. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. Москва : Наука, 1989. 247 с.
3. Балашок В. Загадки севрюки: 5. Проблема назви. Територія і стан її заселеності. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6 (132). С. 44–55.
4. Балашок В. Особливості господарської діяльності севрюків (XIV–XVII ст.). *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 4 (368). С. 41–50.
5. Балашок В. З історії української етнонімії (від «русинів» до «українців»). *Український історичний журнал*. 2018. № 2 (539). С. 163–178. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2018.02.163>.
6. Буссов К. Московская хроника 1584–1612. *Хроники Смутного времени: Конрад Буссов. Арсений Елассонский. Элиас Геркман*. Москва : Фонд С. Дубова, 1998. С. 11–158.
7. Веселовский С. Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва : Наука, 1974. 382 с. URL : <http://www.pseudology.org/state/Onomastikon2.pdf> (дата звернення: 31.07.2020).
8. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. Изд-е 2-е. Москва : Искусство, 1984. 350 с.
9. Дневник событий, относящихся к Смутному времени (1603–1613 гг.), известный под именем Истории Ложного Дмитрия. *Русская историческая библиотека* / ред. М. Коялович. Санкт-Петербург, 1872. Т. 1. С. 84–364.
10. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 334 с.
11. Колесницький Н. Ф. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии). *Расы и народы*. Москва : Наука, 1978. Вып 8. С. 21–46.
12. Контамин Ф. Война в Средние века / пер. с франц. Ю. П. Малинина и др. Санкт-Петербург : Ювента, 2001. 416 с.
13. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс : Европейский гуманитарный ун-т, 2010. 358 с.
14. Кулаковський П. Роль і значення Путивля в Смоленській війні 1632–1634 рр. URL : <http://putivl-zarovidnyk.org/vidannja/rol-i-znachennja-putivlja-v-smolenskij-vijni-1632-1634-rr.php> (дата звернення: 11.07.2021).
15. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1 : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского, 1888. 522 с.
16. Левшун Л. Концепт «литвины» в этнокультурном самосознании белорусов. *Беларуская думка*. 2009. № 11. С. 102–109.
17. Литовская Метрика. Отдел I. Часть I: Книга записей. Т. I. *Русская историческая библиотека*. Т. 27 / ред. Иван. И. Лаппо. Санкт-Петербург : Изд. Археогр. комиссии, 1910. IX, 38, 150 с.

18. Масса И. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года за короткое время правления нескольких государей. *О начале войн и смут в Московии* / состав. А. Либерман. Москва : Рита-Принт, 1997. С. 13–150.
19. Полное собрание русских летописей: Т. 8. Продолжение Летописи по Воскресенскому списку / гл. ред. А. Ф. Бычков. Санкт-Петербург : Тип. Э. Праца, 1859. 302 с.
20. Полное собрание русских летописей: Т. 24. Типографская летопись / под ред. А. А. Шахматова, А. Е. Преснякова ; подгот. С. П. Розанов. Петроград : 2-я гос. типогр., 1921. [3], 271 с.
21. Полное собрание русских летописей: Т. 34. Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы. Москва : Наука, 1978. 304 с.
22. Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северной земли. URL : <http://sivertsi-siver.narod.ru/sevruki.htm> (дата звернення: 11.08.2019).
23. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 1998. 244 с.
24. Сборник Императорского русского исторического общества / под ред. Г. Ф. Карпова. Санкт-Петербург : Тип. Ф. Елеонского, 1882. Т. 35. Ч. 1. 6, VI, XXII, 870 с., 116 стлб.
25. Сборник Императорского русского исторического общества / под ред. С. А. Белокурова. Санкт-Петербург : Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1912. Т. 137. XX, 809 с.
26. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / з англ. перекл. П. Таращук. Київ : Основи, 1994. 224 с.
27. Темушев В. Н. Первая московско-литовская пограничная война 1486–1494. Москва : Квадрига, 2013. 239 с.
28. Толочко О. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 1992. Т. 1. С. 26–46.
29. Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен. Санкт-Петербург : Типография И. Н. Скороходова, 1903. 904 с.
30. Филарет (Гумилевский Д.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 6 : Уезды Новгородсеверский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. Чернигов : Земская типография, 1874. 438 с.
31. Хроника Быховца / отв. ред. М. Н. Тихомиров ; предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улащика. Москва : Наука, 1966. 155 с.
32. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. Москва : Наука, 1988. 256 с.
33. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 3. 557 с.
34. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с.
35. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.
36. Kuczyński S. M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936. 420 s.
37. Pohl W. Political uses of Ethnicity in early medieval Europe. *Ethnicity as a Political Resource: Conceptualizations across Disciplines, Regions, and Periods*. Bielefeld : Transcript Verlag. 2015. P. 201–208. DOI: <https://doi.org/10.14361/9783839430132-015>.
38. Stagl J. Kulturanthropologie und Eurozentrismus. *Wiener völkerkundliche Mitteilungen*. 1986. Bd. 28. S. 33–66.

References

1. HRYHOROVYCH, Ivan (compiler-editor). *Acts Relating to the History of Western Russia, Collected and Published by the Archaeographic Commission*. Saint Petersburg: Printing House of the IIInd Department of His Imperial Majesty's Personal Chancellery, 1846, vol. I, 432 pp. [in Russian].
2. ARUTYUNOV, Sergey. *Peoples and Cultures: Their Development and Interaction*. Moscow: Science, 1989, 247 pp. [in Russian].
3. BALUSHOK, Vasyl. Enigmatic Sevriuks: 5. The Name Problem. Territory and State of Its Occupancy. In: Volodymyr DIATLOV, ed.inchief, *The Siverian Chronicle: A Scientific Journal*, 2016, no. 6 (132), pp. 44–55 [in Ukrainian].

4. BALUSHOK, Vasyl. Peculiarities of Economic Activity of Sevryuks (XIVth to XVIIth Centuries). In: Hanna SKRYPNYK, ed.inchief, *Folk Art and Ethnology*, 2017, no. 4 (368), pp. 41–50 [in Ukrainian].
5. BALUSHOK, Vasyl. From the History of Ukrainian Ethnonymy (from “Ruthenians” to “Ukrainians”). In: Valeriy SMOLIY, ed.inchief, *The Ukrainian Historical Journal*. Kyiv: Scientific Thought, 2018, no. 2 (S39), pp. 163–178 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2018.02.163>.
6. BUSSOW, Conrad. The Muscovite Chronicle, Containing Matters from the Death of Ivan Vasilyevich the Tyrant, the Most Ferocious and Savage of All Whom the Sun Saw after Their Births, in the Year of Christ 1584–1612. In: Conrad BUSSOW, Arsenios of Ellassonos, Elias HERCKMANS. *Chronicles of the Time of Troubles: The History of Russia and the House of Romanov in the Memoirs of Contemporaries of the XVIIth–XXth Centuries*. Moscow: Sergey Dubov Foundation, 1998, pp. 11–158 [in Russian].
7. VESELOVSKY, Stepan. *Onomasticon. Ancient Rus’s Names, Nicknames, and Surnames*. Moscow: Science, 1974, 382 pp. [online]. Available from: <http://www.pseudology.org/state/Onomastikon2.pdf> (accessed on July 31, 2020) [in Russian].
8. GUREVICH, Aron. *Categories of the Medieval Culture*. Second edition. Moscow: Art, 1984, 350 pp. [in Russian].
9. BUDZIŁŁO, Józef. A Diary of Events Relating to the Time of Troubles (1603–1613), Known as the History of False Dmitry. In: Mikhail KOYALOVICH, ed., *The Russian Historical Library*. Saint Petersburg, 1872, vol. 1, pp. 84–364 [in Russian].
10. ISAIEVYCH, Yaroslav. *Ancient and New Ukraine: Its People, Religion, and Culture*. Lviv: NASU’s Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies, 1996, 334 pp. [in Ukrainian].
11. KOLESNITSKY, Nikolay. Pre-National Ethnic Communities (Based on Materials from Medieval Germany). In: *Races and Peoples: An Annual*. Moscow: Science, 1978, iss. 8, pp. 21–46 [in Russian].
12. CONTAMINE, Philippe. *War in the Middle Ages*. Translated from French by Yuriy MALININ et al. Saint Petersburg: Juventa, 2001, 416 pp. [in Russian].
13. KRAVCHENKO, Volodymyr. *Kharkov/Kharkiv: A Capital of the Borderlands*. Vilnius: European Humanities University, 2010, 358 pp. [in Russian].
14. KULAKOVSKYI, Petro. *The Role and Significance of Putyvl in the Smolensk War of 1632–1634* [online]. Available from: <http://putyvl-zapovidnyk.org/vidannja/rol-i-znachennja-putyvlja-v-smolenskij-vijni-1632-1634-rr.php> (accessed on July 11, 2021) [in Ukrainian].
15. LAZAREVSKY, Aleksandr. *A Description of Old Lesser Russia. Vol. 1: Starodub Regiment*. Kiev: Printing House of K. N. Milevsky, 1888, 522 pp. [in Russian].
16. LEVSHUN, Lubov. The «Litvins» Concept in the Ethno-Cultural Identity of Belarusians. In: Vadzim HIHIN, ed.inchief, *The Belarusian Thought*, 2009, no. 11, pp. 102–109 [in Russian].
17. The Metrica of the Grand Duchy of Lithuania, section I, part I: Book of Records, vol. I. In: Ivan LAPPO, ed., *The Russian Historical Library*. Saint Petersburg: Edition of the Archaeographic Commission, 1910, vol. 27, IX + 38 + 150 pp. [in Russian].
18. MASSA, Isaac. A Brief Notice on the Beginnings and Origins of Modern Wars and Distempers in Muscovy, Which Occurred before 1610 during Short Reigns of Several Sovereigns. In: Isaac MASSA, Peter PETREIUS. *On the Beginnings of Wars and Unrests in Muscovy*. Compiled and edited by Aleksandr LIBERMANN. Moscow: Rita-Print, 1997, pp. 13–150 [in Russian].
19. *The Complete Collection of Russian Chronicles*. Saint Petersburg: Printing House of Eduard Pratz, 1859, vol. 8: *Continuation of the Resurrection List Chronicle* (ed. by Afanasy BYCHKOV), 302 pp. [in Russian].
20. *The Complete Collection of Russian Chronicles*. Petrograd: 2nd State Printing House, 1921, vol. 24: *The Typographic Chronicle* (edited by Aleksey SHAKHMATOV, Aleksandr PRESNYAKOV; compiled by Sergey ROZANOV), [3] + 271 pp. [in Russian].
21. *The Complete Collection of Russian Chronicles*. Moscow: Science, 1978, vol. 34: *The Postnikov, Piskaryov, Moscow, and Belaya Chroniclers* (edited by Viktor BUGANOV and Vadim KORETSKY), 304 pp. [in Russian].
22. RAKITIN, Anton. *Sevryuks, An Indigenous Population of the Severian Lands* [online]. Available from: <http://sivertsi-siver.narod.ru/sevruki.htm> (accessed on August 11, 2019) [in Russian].
23. RUSYNA, Olena. *The Severian Lands within the Grand Duchy of Lithuania*. Kyiv: NASU’s Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, 1998, 244 pp. [in Ukrainian].
24. KARPOV, Gennady, ed. *The Collection of the Imperial Russian Historical Society*. Saint Petersburg: Printing House of F. Eleonski, 1882, vol. 35, pt. 1, VI, XXII, 870 pp., 116 col. [in Russian].
25. BELOKUROV, Sergey, ed. *The Collection of the Imperial Russian Historical Society*. Saint Petersburg: Printing House G. Lissner and D. Sobko, 1912, vol. 137, XX, 809 pp. [in Russian].

26. SMITH, Anthony D. *National Identity*. Translated from English by Petro TARASHCHUK. Kyiv: Solomiya Pavlychko's Publishers *Osnovy*, 1994, 224 pp. [in Ukrainian].
27. TEMUSHEV, Victor. *The First Moscow-Lithuanian Border War 1486–1494*. Moscow: Quadriga, 2013, 239 pp. [in Russian].
28. TOLOCHKO, Oleksii. The Image of «Foreigner» in the Worldview of Pre-Mongol Rus. In: Oleksii TOLOCHKO, secretary in chief, *Mediaevalia Ucrainica: Mentality and History of Ideas*. Kyiv: NASU's Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, 1992, vol. I, pp. 26–46 [in Ukrainian].
29. TUPIKOV, Nikolay. *A Dictionary of Ancient Rus's Personal Proper Names*. Saint Petersburg: Printing House of I. N. Skorokhodov, 1903, 904 pp. [in Russian].
30. FILARET (GUMILEVSKY, Dmitry). *The Historical and Statistical Description of the Chernihiv Eparchy*. Chernihiv: Zemstvo's Printing House, 1874, bk. 6: *Novhorod-Siverskyi, Sosnytsia, Horodnia,, Konotop, and Borzna Districts*, 438 pp. [in Russian].
31. *The Bykhovets Chronicle*. Edited by Nikolay TIKHOMIROV; prefaced, annotated and translated from Ruthenian by Mikalaj UŁAŠČYK. Moscow: Science, 1966, 155 pp. [in Russian].
32. CHIZHIKOVA, Ludmila. *Russian-Ukrainian Borderlands: History and Destinies of Traditional Everyday Culture*. Edited by Kirill CHISTOV. USSR Academy of Sciences' Nikolay Miklouho-Maclay Institute of Ethnography. Moscow: Science, 1988, 256 pp. [in Russian].
33. YAVORNYTSKYI, Dmytro. *The History of Zaporizhzhian Cossacks: in 3 Volumes*. Edited by Pavlo SOKHAN (editorial board's chairperson) et al. Kyiv: Scientific Thought, 1991, vol. 3, 557 pp. [in Russian & Ukrainian].
34. YAKOVENKO, Natalia. *An Outline of the History of Ukraine from the Earliest Times to the Late 18th Century*. Kyiv: Genesis, 1997, 380 pp. [in Ukrainian].
35. YAKOVENKO, Natalia. *The Parallel World. Studies on the History of Conceptions and Ideas in Ukraine in the XVIth–XVIIth Centuries*. Kyiv: Criticism, 2002, 416 pp. [in Ukrainian].
36. KUCZYŃSKI, Stefan Maria. *The Chernihiv-Severian Lands under the Rule of Lithuania*. Warsaw, 1936, 420 pp. [in Polish].
37. POHL, Walter. Political uses of Ethnicity in early medieval Europe. In: The University of Cologne Forum «Ethnicity as a Political Resource» (ed.). *Ethnicity as a Political Resource: Conceptualizations across Disciplines, Regions, and Periods*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2015, pp. 201–208 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.14361/9783839430132-015>.
38. STAGL, Justin. Cultural Anthropology and Eurocentrism. In: René PUSCH, ed., *Viennese Ethnological Communications*. Vienna: Austrian Ethnological Society, 1986, vol. 28, pp. 33–66 [in German].

Надійшла / Received 03.11.2022

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 25.11.2022